

POLGÁR SZABOLCS

KELET-EURÓPA SZTYEPZÓNÁJA A KORAI KÖZÉPKORBAN A TÜRK URALOM VÉGÉIG (KB. 600)

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen
készült az Európai Unió támogatásával.

Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

	Polgár Szabolcs	Olvasási idő	
	A középkori világ	kb. 60 perc	

KELET-EURÓPA SZTYEPPZÓNÁJA A KORAI KÖZÉPKORBAN A TÜRK URALOM VÉGÉIG (KB. 600)

Miről lesz szó ebben a tananyagban? Elsősorban néhány általános jelenségről, ami a sztyeppel és a nomádokkal függ össze, valamint az 5–7. századi sztyepp történetéről.

tanulási javaslat: *a népnevek, a földrajzi elhelyezkedés, de még inkább a kronológia középpontba helyezése: az egyes népeket kronológiai keretbe helyezve könnyebb átlátni az eseményeket*

Bevezetés

Az előző lecke azzal zárult, hogy a különböző növényzeti-éghajlati övezetek különböző feltételeket kínáltak az ott élőknek, ezért ezeknek az övezeteknek a gazdálkodási formái egymástól eltérően alakultak. Ez persze csak a meghatározó formát jelenti, de a mindennapi életet ez határozta meg. A három gazdálkodási forma közül a földművelőké volt a legkedvezőbb, mert ez szinte teljes önellátást biztosított. Az erdőlakók számára a rendszeres csere volt a szükséges javak megszerzésének útja. A kelet-európai sztyepp a nomád gazdálkodás szempontjából kedvezőbb volt, mint a belső-ázsiai, de még itt is az állattartás volt túlsúlyban. Az eurázsiai nomádok és földművelők kapcsolatának kétarcúságát (szembenállás és együttműködés) egyesek szerint éppen a nomád gazdálkodás kiegyensúlyozatlansága okozta. Ezen elgondolás szerint ennek az egyensúlyt veszített állapotnak a megszüntetésére lehetőséget biztosított a rendszeres csere a letelepült szomszédokkal, javak megszerzése katonai fenyegetéssel, vagy a területi hódítás. Ez utóbbival el lehetett érni, hogy területükhöz kapcsoljanak földművelő zónákat is, így megteremtve az egyensúlyt az állattartás és földművelés között. A terjeszkedéshez fölénybe kellett kerülni a földművesekkel szemben, ezt pedig a hadviselésben kellett elsősorban megteremteni. Különösen vonzóak voltak a sztyeppzónától délre elhelyezkedő nagy földműves birodalmak, amelyek javaiból a nomádok részesülni tudtak: Kína, Irán, és részben a Római (Bizánci) Birodalom. Az eurázsiai sztyeppen főleg a keleti részen, Kínával szemben alakultak ki nagy nomád birodalmak, amelyek hosszabb-rövidebb időre rá tudták kényszeríteni akarataikat a császárságra. Más vélemény szerint igazán csak a nomád vezető klánoknak volt szüksége a földműves civilizációk javaira, azért, hogy a nomád birodalmakban részt vevő törzsek vezetőinek a hűségét biztosítsák. Ezért például a nomád-kínai háborúk inkább csak a vezető elitek közötti hatalmi harcnak tekinthetők. Kína ellen viszonylag könnyű

helyzetben voltak a nomádok, mert ott hosszú szárazföldi határon érintkeztek egymással. A sztyepp nyugati részén azonban nem ennyire tisztán látszik ez a jelenség, itt ugyanis a közvetlen szomszédban nem volt olyan birodalom, amelynek hosszú szárazföldi határa volt a sztyeppel. A Római (Bizánci) Birodalom belső területei elég messze voltak az orosz, ukrán sztyeppről, és a Fekete-tenger természetes határt jelentett. Ezért itt a nomádok inkább a Fekete-tenger partvidékén lakó görögökkel kereskedtek. A Kaukázus is egy ilyen természetes határvonal volt, de ezt, mivel szárazföldi volt, le tudták küzdeni a nomádok, és a szkítáktól kezdve időről-időre vezettek zsákmányoló hadjáratokat a Kaukázustól délre lévő gazdag tartományokba, királyságokba.

A kelet-európai sztyepp történetének néhány jellegzetessége

Az **i. e. 7 – i. u. 10.** század közötti időszakra általánosan jellemző: ***a térség sorsát meghatározó, vezető politikai központok mindig a sztyeppen voltak, és ezek kiterjesztették uralmukat a ligetes sztyeppre és az erdővidékre is.*** Ez egyúttal a nomádok számára komplexebbé tette a gazdaságukat is, igaz a vezető réteg számára nem biztosított luxusjavakat. Az erdővidék feletti uralmukat katonai erejüknek és szervezettségüknek köszönhették.

Politikai széttagoltság. A belső-ázsiai, Kínával szomszédos területen gyakori birodalmi méretű és szervezettségű konföderációk Kelet-Európára kevésbé voltak jellemzők. Ehelyett a szkíta kortól kezdve megfigyelhető, hogy törzsek, törzsszövetségek önállóan, egymástól függetlenül éltek az életüket, időnként persze azért egymással harcoltak, de alapvetően egymás mellett békében éltek. Nagyobb külső fenyegetés hatására azonban egyesítették erőiket, mint ahogy már a szkíták is, a perzsákkal szemben.

A forrásokban sok népnév tűnik fel és tűnik el gyakran nyomtalanul. Ez arra utal, hogy a terület etnikai képe gyakran változott, legalábbis a vezető nemzetségek, klánok cserélődtek, a törzsi keretek időről-időre újjászerveződtek. A „köznép” sorsát azonban sokszor nem érintette érdemlegesen egy-egy hatalomváltás.

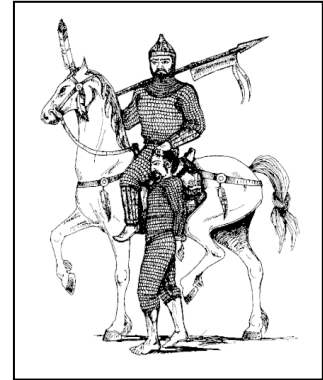
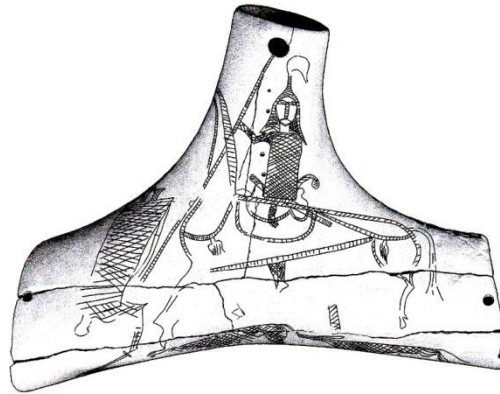
Etnosz, etnikai tudat, mi-tudat. A modern és a modern kor előtti etnikai tudat nem ugyanaz. A középkori etnikai tudat alkotó tényezői: 1. közös nyelv és bizonyos közös ismertetőjegyek, szokások (közös szemiotikai rendszer), 2. tartós önelnevezés, 3. „mi-tudat”, azaz megkülönböztetés a „másoktól”, más etnoszoktól. Ehhez kapcsolódik a közös leszármazás tudata (eredettudat), amely fontos alakító tényező. Az etnikai tudatot (összetartozást) erősíti a közös terület, stabil politikai rendszer, közös hitvilág. Az eurázsiai sztyeppen az etnikai viszonyok elég gyakran változtak, háborús vereség, idegen uralom, dinasztiaaváltás, dinasztikus házasságok, betelepülés a nomád világból a letelepült társadalmakba könnyen etnoszok megszűnéséhez vezettek. Persze csak az etnikai tudat alakult át, sok esetben az emberek, a populáció nem változott jelentősen, ezért a régészeti, embertani és archaeogenetikai vizsgálatok eredményei folytonosságot mutathatnak egy-egy területen hosszabb időszakot tekintve is, de az etnikai tudat változását megnyugtatóan csak a kortárs írott források alapján lehet megállapítani.

Népvándorlások. A 4–6. században (de persze korábban is) több bevándorlási hullám érte el a kelet-európai sztyeppet. Ezek többsége kelet felől érkezett: pl. *hunok*, *ogur népek*, *szavírok* (*szabírok*), *avarok*, *türkők*. Ezek az újonnan érkezők gyakran erősebbek voltak a helyi törzseknél és legyőzték, vagy menekülésre készítették őket: a *hunok* az *alánokat*, a *szavírok* (még Közép-Ázsiában) az *ogur népeket*, a *türkők* az *avarokat*. Több népvándorlást tudunk többé-kevésbé rekonstruálni, és ezekben a vándorlást kiváltó ok általában háború, idegen hódítás, vagy nagyobb politikai átrendeződés (nomád birodalmak kialakulása, megszűnése) volt. A vándorlások többsége kelet-nyugati irányú volt. Ez a belső-ázsiai sztyeppzóna kelet-nyugati irányú elnyújtott sáv, nyugat felé egyre szűkülő formájából adódik, nagy állatállománnyal a mozgékony csoportok a sztyepp sávjában maradván mozogtak, és nagyjából azonos irányokban követték egymást időről-időre. A nyugati irányú vándorlás oka, hogy a vándorlások kiinduló zónája általában a nagy mongóliai központi birodalmak nyugati peremvidéke volt, az Altaj-hegységtől nyugatra, a Kazak-sztyepp keleti része, esetleg Dél-Szibéria. Innen, ha a sztyeppet nem akarták elhagyni, az elvándorlók, menekülők számára a nyugat felé vezető folyosó volt a legkedvezőbb. Volt azonban nyugat-keleti vándorlás is, például a *hunok* a Kárpát-medencéből a kelet-európai sztyeppre mentek vissza 454 után, valamint délről északra is, például a *volgai bulgárok* útja a Káma-torkolatig. Kelet-Európából is indult ki vándorlás, például az *onogundur-bulgárok* (670 körül), a *magyarok* (894 körül), vagy a *kunok* (1238–1239). A vándorlásokban nem mindig vett részt az egész lakosság. Elsősorban a vezető nemzetség, és annak kísérete, családjai indultak el, a szolgálkával és a csatlakozókkal. Azonban útközben mások is társulhattak hozzájuk.

Kapcsolatok a szomszédos nagyhatalmakkal. Általánosan jellemző, hogy a kelet-európai sztyepp nomád hatalmai igyekeztek szövetségi kapcsolatokat létesíteni mind a keletrómai (bizánci), mind a perzsa birodalommal (amiben előnyök és javak remélt megszerzése is szerepet játszott). Ez a szándék gyakran a másik irányból is hasonló volt, a bizánciak számára fontos volt a Fekete-tenger partvidéke és az Észak-Kaukázus tengerparti sávja, biztonsági szempontból főleg. De a perzsák elleni háborúk idején a nomádok lehetséges szövetségeseik is voltak. A kapcsolatok időnként egészen barátiak voltak, mint például a 7. század elején, az *onogundur-bulgárok* vezetője, Kuvrat idejében, aki hosszabb időt töltött Konstantinápolyban, vagy a kazárok idején, akik dinasztikus házassággal is erősítették a szövetséget. A bizánciak térítettek is a nomádok között. De ha a helyzet úgy kívánta, a bizánciak egymás ellen is fordították a különböző nomád törzseket, mint ahogyan ez történt a *kutrigurok* és *utigurok* esetében. A perzsák szintén szövetségesként számítottak a nomádokra a bizánciak ellen, de őket a kaukázusi határ védelme is foglalkoztatta.

Nomád hadviselés. Az eurázsiai sztyepp minden részén szembevető a nomádok katonai ereje, akár az erdővidék népei ellen, akár a nagy szomszédos földműves civilizációkkal szemben. A nomádok a sikereiket a mozgékonyaságuknak, szervezettségüknek, fegyelmüknek és jó hadvezéreiknek köszönhetik. Ha eltervezett hadjáratba mentek, felderítéssel előre tájékozódtak az ellenségről, igyekeztek a számukra legjobb, az ellenség számára pedig előnytelen időpontban támadni. A harctéren már korábban jól begyakorlott manővereket alkalmaztak. Fő erősségük az volt, hogy kisebb csapatokban gyors mozgással közelítve nyílzáport küldtek az ellenségre, így próbálták megbontani a zártabb alakzatokban

védekezőket. A tervezett visszavonulást, visszahúzódást, az ellenség maguk után csalogatását is gyakran alkalmazták. A lovas íjászokon kívül része volt a haderejüknek a páncélos lovasság is, amely az uralkodók védelmét biztosította, illetve a csatatér egyes részein avatkozott harcba. A nomádoknak, legalábbis a birodalmi méretű konföderációk seregeinek voltak várostromra specializálódott csapataik, illetve ostromgépeik.

1-3. kép. balra: szkíta kori lovas (Wikimedia Commons); középen: nomád lovaskatona ábrázolása a Kazár Kaganátusból (forrás: www.khazaria.com/khazar-images.html) (V. P. Glebov – A. A. Ivanov: Kocsevnyiceszkoje pogrebenyje hazarszkogo vremeni iz mogil'nyika Talovij II. In: Szrednyevikovije drevnosztyi Dona. Szbornyik sztatyej. 2007, 174, 8. ábra); jobbra: nomád lovas harcos a nagyszentmiklósi kincs egyik edényének ábrázolása alapján (Wikimedia Commons).

A kelet-európai sztyepp történetének fontosabb eseményei a 7. század elejéig

Szkiták, szarmaták, alánok (kb. i. e. 8. század – i. u. 4. század)

Az első népnév, amelyet a kelet-európai sztyepp történetével kapcsolatba tudunk hozni, a *kimmer*. A kutatás egyik vonulata a kelet-európai sztyepp lakóinak határozza meg őket, de egy másik vélemény szerint a kimmerek története a Kaukázustól délre lévő területhez, illetve Kisázsiahoz köthető, és ebből következően nem is voltak Kelet-Európa lakói (legalábbis őslakosai semmiképpen). Összességében csak néhány rövidke említés utal rájuk, ezért vagyunk bizonytalanságban velük kapcsolatban.

4. kép. Szkíta férfi ábrázolása a kul-obai sírlelet aranyedénye alapján (*Denkmäler des klassischen Altertums* 1885, I, 299; Wikimedia Commons).

A szkítákról egy rövid összefoglalás (Szibéria is benne van): *Horse Lords: A Brief History of the Scythians* <http://www.youtube.com/watch?v=-IAxEtT3lfA>

Az i. e. 8–7. századtól kezdve már többet tudunk a kelet-európai sztyepről. Az első részletesebben is ismert uralkodó törzsszövetség a *szkíta* volt. Az i. e. 670-es évektől egészen az 580-as évek közepéig időről-időre feltűnnek a Kaukázustól délre, és egy ideig az *asszírok* szövetségeseiként részt vesznek a *médek* elleni háborúkban. Az i. e. 7. század utolsó negyedében Szíriába, Júdeába és Egyiptomba is benyomultak. Ez volt a közel-keleti szkíta uralom tetőpontja. Ezután korábbi ellenségeikkel, a médekkel szöveterkeztek, és Assíria ellen fordultak, részt vettek az asszír hatalom megdöntésében. Végül a médekkel újra szembekerültek, de alulmaradtak, és ekkor kiszorultak Kisázsziából és Transzkaukáziából is. A következő jelentős esemény a kelet-európai perzsa hadjárat volt, amelyről Hérodotosz részletesen beszámolt. Ez a háború szkíta győzelemmel ért véget. A szkíták hatalma a kelet-európai sztyeppen töretlen volt egészen a 4. századig. Ekkor kezdett nyugat felé terjeszkedni a velük szomszédos, a perzsák ellen a szkítákat támogató *szauiromata* törzsszövetség. A 4. században a Don – Tamany-félsziget vonala volt a határ közöttük, de később a *szauiromaták* (majd *szarmaták*) terjeszkedése nyugat felé szorította a szkítákat. 339-ben a szkíták nyugaton is vereséget szenvedtek, a makedónoktól, és ebben a háborúban a korszak legjelentősebb szkíta királya, *Ateas* is meghalt (ezen kívül még a boszporoszi királlyal is háborúztak). Ezután felgyorsult a szkíta uralom hanyatlása, a 3–2. század fordulójára körül már a Dnyepertől keletre lévő vidék a *szarmatáké* volt. A szarmaták több csoportból (törzsszövetség) álltak, a legjelentősebbek ebben az időben a *szirakok* és az *aorszok* voltak, majd később szintén befolyásos szerepet játszottak a *roxolánok* is. A szarmaták nyugati terjeszkedése folytatódott az i. e. 2–1. században is, és az i. u. 1. század közepén már a magyar Alföldön is megjelent

egy csoportjuk (*jazigok*). A szkíták maradékai, akik meg tudták őrizni a függetlenségüket, a Krím-félszigeten alapítottak egy királyságot, ez még egy ideig ki tudott tartani. Az *aorszok* egyik része, akiket *alánoknak* neveztek, az i. u. 1. századtól kezdett egyre jelentősebb erővé válni a szarmata törzsek között. Az *alánok* szintén vezettek egy nagy hadjáratot Transzkaukáziába, kifosztották Armeniát és Mediát. Hatalmuk egészen a hunok megjelenéséig (kb. 375) töretlen volt. Ekkor azonban vereséget szenvedtek, és a törzsszövetség több részre szakadt: egy részük nyugat felé vándorolt, másik részük a Kaukázus északnyugati oldalánál, a Kubány-folyó felső folyásánál, és a hegyekben, egészen a Kaukázus fő vonulatának középső szakaszáig kiterjedően megalapította a *kaukázusi alán* királyságot, amely egészen a 13. századig fennállt. A kaukázusi alánok nem tartoztak ugyan a legjelentősebb hatalmak közé, de fontos szerepük volt a hegyi hágók őrzésében (amelyek közül az egyik legjelentősebb az Alán-kapu, vagy Darieli-szoros), és a Kaukázuson keresztül a Keletrómai Birodalom és Közép-Ázsia között közlekedő követek és kereskedők útjának biztosításában. Az alánok szerepe a 10. század végétől kezdett növekedni, ezt követően a Kaukázus, és Kelet-Európa délkeleti részének regionális hatalmává váltak. A mongol hódítás azonban véget vetett ennek a folyamatnak. Az alánok egy része (még a mongol hódítást megelőzően) megkeresztelkedett, és történetük nagy részében a Keletrómai (Bizánci) Birodalom szövetségesei voltak. Az alánok több szálon is kapcsolódnak a magyar történelemhez. A honfoglalás előtt is voltak kapcsolataik az ősmagyarokkal, amelyekről a középkori magyarországi gesta- és krónikairódalom is megemlékezett, valamint a magyar nyelv alán eredetű kölcsönszavai is ezt bizonyítják. Julianus barát első utazása során útba ejtette Alániát is. A tatárjárás után pedig egy alán csoport Magyarországra települt, ők voltak a jászok (a jász, ász népnév az alánok egy másik elnevezése volt).

Érdekesség: A magyarországi *jász szójegyzék*. 1957-ben Fekete Nagy Antal fedezte fel az Országos Levéltárban azt a jász – latin kétnyelvű szójegyzéket, ami a középkori Magyarországon élt jászok nyelvének páratlanul értékes emléke. Egy 1422-ben készült oklevél hátoldalára írták fel, és keletkezése a pilisi Jászfaluval hozható kapcsolatba. Az a nyelv, ami a szójegyzékből kiolvasható, nagyon közel állt a mai kaukázusi *oszét* nyelvhez, és azon belül is inkább a *digor* nyelvjáráshoz. Az *oszét* nyelvet nagyjából azon a területen beszélik ma is, ahol az egykori kaukázusi Alánia volt. A *digor* mellett másik nyelvjárása az *iron*.

Boszporoszi Királyság: Görög gyarmatvárosok szövetsége és a belőlük kialakult királyság a Fekete-tenger északi partvidékén az i. e. 5 – i. u. 4. században. Központi része a Kercsi- és a Tamany-félsziget volt, de kiterjedt a Kubány folyó alsó folyásának vidékére is. Fénykora az i. e. 4–3. században volt, az i. e. 1. században a Pontoszi Királyság (központja a Fekete-tenger délkeleti partvidékén) hatalma alá került, majd ezt a római uralom váltotta fel az i. u. 1. század elejétől (17 után). A boszporosziak híresek voltak a gabonaexportjukról.

Transzkaukázia: A Kaukázus fő vonulatától délre elterülő vidék összefoglaló neve. Az ókorban és a középkorban itt volt *Kolkhisz*, *Laziké*, *Kartli (Ibéria)*, *Armenia*, *Media (Atropaténé)* és a *kaukázusi Albánia*. A 7. század közepéig nagyrészt perzsa, illetve kisebb részben keletrómai befolyás érvényesült, majd ezután a perzsa befolyási övezetet az arabok foglalták el. A 13. században a mongolok hódították meg a terület nagy részét.

Darieli-szoros (Alán-kapu): A Kaukázus fő gerincén, nagyjából a középén, az észak-déli irányban átvezető út egyik magaslati pontja. Nevét a középkori alánokról kapta, akiknek az országa kiterjedt az átjáróig a hegység északi oldalán.

Gesta: középkori irodalmi műfaj, jellemzője, hogy nem a kronologikus rendre összpontosít, hanem történetet mesél el (uralkodók, népek stb.).

A hun korszak (kb. 370 – kb. 469)

A 4. század utolsó harmadában egy újabb keletről érkező vándorlás érte el a Volga-vidéket. Ezzel jelentek meg a hunok Európa történetében. A hunok eredetével kapcsolatban már a 18. század óta jelen van az európai történetírásban az *ázsiai hun – európai hun kontinuitás* elmélete, amely szerint a Belső-Ázsiában az i. e. 3. – i. u. 1. század között hatalmas birodalmat alapító *hsziung-nuk* („*ázsiai hunok*”) voltak az *európai hunok* elődei, pontosabban egyes nyugatra vándorló csoportjaik jutottak el Európába. Ezt az elméletet, amelyet először a francia Joseph Deguignes fogalmazott meg, ma már árnyaltabban látjuk. A kontinuitás kérdésében több szempontot kell megvizsgáljunk: népnév, etnosz, társadalmi szervezet, nyelv, embertani alkat, illetve genetika. Egyértelműen csak a népnév esetében tudjuk biztosan kijelenteni az azonosságot, a többi esetben hipotetikus, kétséges vagy elutasító a válaszuk. Az antropológia, illetve az archaeogenetika esetében csak a biológiai populációkra vonatkozóan tudunk adatokat nyerni, az etnikai viszonyokat ebből közvetlenül nem tudjuk kimutatni. Etnikai szempontból annyit tudunk, hogy egy *hun* elnevezést viselő csoport lakott a Szir-darja környékén a 2–4. században, akik fokozatosan megerősödtek a szomszédos országokkal szemben (ezek a hunok eredetileg a *hsziung-nu* birodalomból vándoroltak ide, de az etnikai folytonosságot írott források hiányában nem tudjuk követni). Egy keletről érkező népvándorlás (*hjónok, heftaliták*) hatására azonban ez a közép-ázsiai hun törzsszövetség részekre esett szét, amelyek közül az egyik nyugatra mozdult el. A Kazak-sztyepről a 4. század utolsó harmadában az Urál-folyó, illetve a Volga-vidék közelébe húzódtak, és a 370-es évek közepén megindultak tovább nyugat felé. A hun hódítás elérte az *alánokat*, majd a kelet-európai *gótokat* (a gótokról lásd a következő tananyagot), és mindkettejüket legyőzte: először Hermanarich *osztrogót*, majd Athanarik *vizigót* királyságát. Ezzel megindított egy népvándorlást a Római Birodalom felé. A hunok ekkor még békére törekedtek a Római Birodalommal, ami Theodosius császár (379–394) idején meg is valósult. 395-ben a hunok a Transzkaukázusba vezettek hadjáratot, de ugyanekkor az Al-Dunánál is támadást intéztek a rómaiak ellen. Miután kelet-európai uralmukat megszilárdították (leverték a helyi lázadásokat), a hunok 400 körül újra az Al-Dunánál voltak, és kapcsolatba léptek a rómaiakkal, akiket szövetségesként támogattak több háborúban: Gaina gót vezér (400), Alarik, majd Radagais Itáliába benyomuló germán serege (406) ellen. De 408-ban újra a keletrómai területet támadták. Ekkor Uldin volt a hun törzsszövetség egyik királya, de a fő uralkodó Karaton volt. Karaton 412-ben fogadta Olimpiodorosz római követet, aki tengeren utazott hozzá. Ez arra utal, hogy ekkor még valószínűleg a Fekete-tenger északi partvidékén volt a hun királyi központ. Ezt támasztja alá, hogy a 410-es évek második felében Perzsia ellen vezettek hadjáratot. Karatont Uldin fiai követték az uralkodásban: Mundzuk (Mundzsuk)

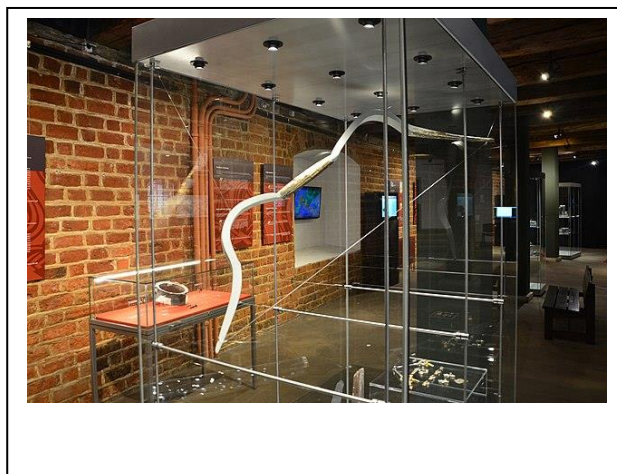
(kb. 415–420, Ruga (Rua) (422–434) és társuralkodója Oktar (Uptar) (kb. 420–430, a Rajnánál halt meg a burgundok elleni háborúban). A 420-as évek a hun hatalom a két római birodalomrészt egyaránt veszélyeztette (a Kárpát-medence nagy részét is megszerezték). A hun uralkodói központ és a konföderáció súlypontja ekkor került tartósan a Kárpát-medencébe (425-től Valeria tartományt is átengedték nekik a rómaiak). A hun vezetők elsősorban adókat követeltek tőlük, amit igyekeztek növelni. Ezekből a bevételekből a hun uralkodók birodalomépítésbe kezdtek. A hun konföderációba alánok, szarmaták, és sok germán törzs (nép) tartozott, a legjelentősebbek közülük a gótok és a gepidák voltak. A hunok azonban nem tudtak olyan tartós birodalmat létrehozni, mint keleten a hsziung-nuk, az uralkodók gyakran társuralkodókként, nem emelkedtek annyira a többi szövetséges király fölé, hogy korlátlan hatalmú egyeduralkodókká válhattak volna. A hun birodalom végét Attila halála (453) és az utána kirobbanó belháború (454) okozta. A hunok egy része visszavonult a kelet-európai sztyeppre, erejük azonban nem volt elegendő a további birodalomszervezéshez, a területen pedig osztozniuk kellett újonnan feltűnt népekkel. A hunok jelentősége a Római Birodalom válságával összefüggésben mutatkozik, egyrészt a germán törzsek összefogásával egy, a római birodalommal „párhuzamos” nagy politikai egység kialakítását kezdték meg, másrészt pedig hozzájárultak a Nyugat- és Keletrómai Birodalom végleges szétválásához, illetve a nyugati birodalomrészt megszűnéséhez. A hunokról viszonylag sok írott tudósítás maradt fenn, ennek köszönhetően a hun elnevezés évszázadokon keresztül tovább élt, a sztyepp népeinek egyfajta gyűjtőneve lett (a magyarokra is használták), valamint a barbár hódítók szinonimájává is vált (főleg az egyházi témájú irodalomban).

Az európai hunokról egy rövid ismertető: *Barbarians: The Huns* – You Tube

<https://www.youtube.com/watch?v=BOBKuxEuEFw>

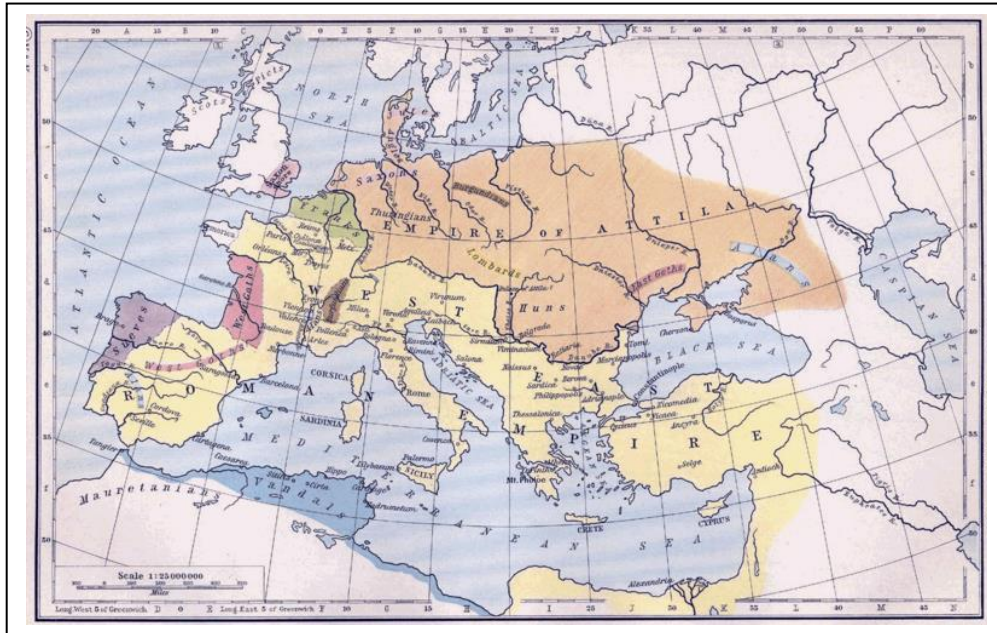
itt pedig egy hosszabb ismeretterjesztő film: *Barbárok – A Hunok*.

<https://youtube.com/watch?v=tsLdtTpOd4s>

5–6. kép. A hun korszakból (4–5. század) származó bronzüst Kazányban (balra) (a szerző felvétele). Az üstök a hun korszak régészeti hagyatékának jellegzetes leletei, a hun vándorlás és uralmi terület nagy részéből ismerünk ilyen tárgyakat (a magyarországi leletekről lásd Masek Zsófia cikkeit a

bibliográfiában). A jakuszowicei (Lengyelország déli része, Świętokrzyskie vajdaság) fejedelmi sírleletről származó aranylemezzel borított reflexij (5. század). A jellegzetesen nomád íj jelenléte germán környezetben jelzi a hunok kapcsolatát a sztyeppről északra lakó népekkel. (Wikimedia Commons, szerző: Silar)

1. térkép. A hun birodalom az 5. században (W. R. Shepherd: Historical Atlas. New York 1911; Wikimedia Commons). (Attila idején már Pannónia tartományok is hun kézen voltak)

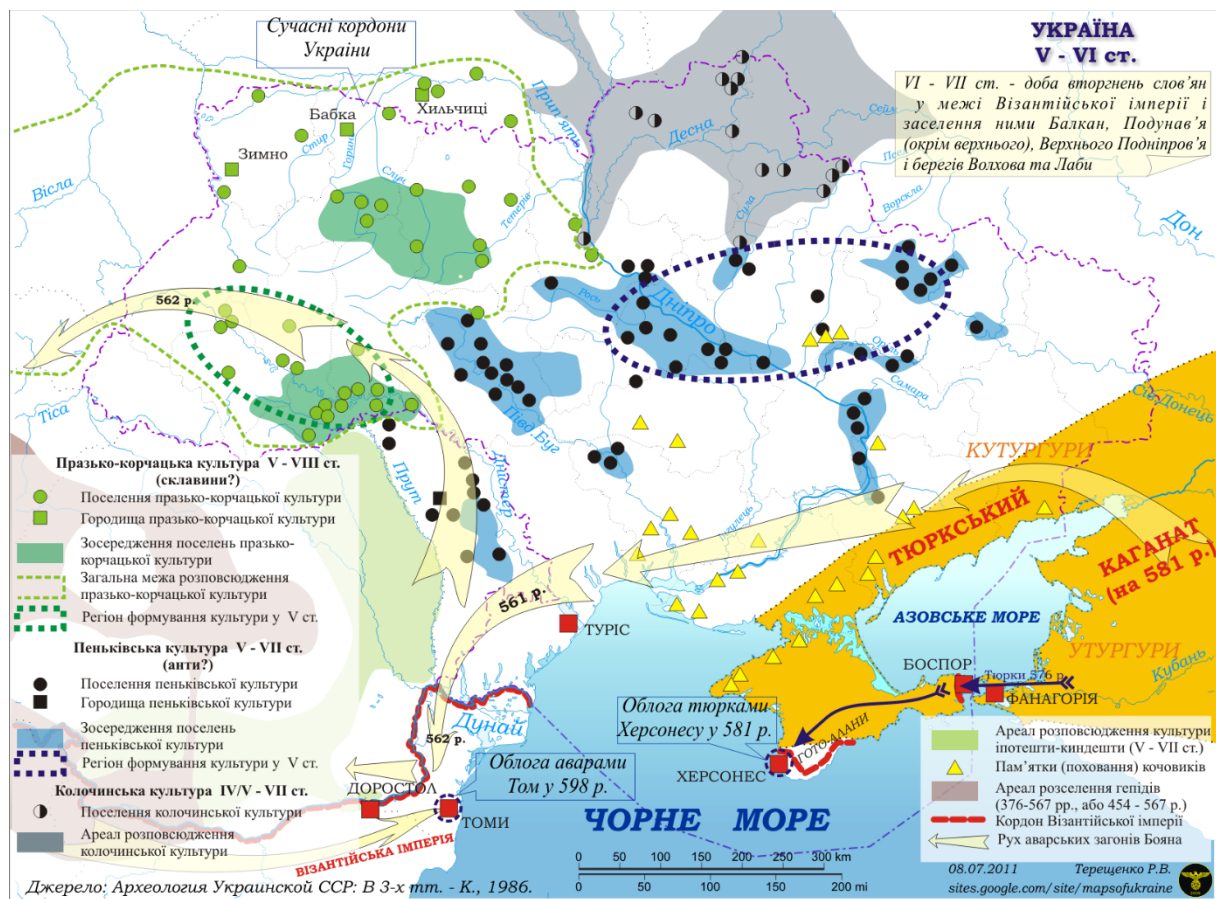
Ogur népek, szavírok (szabírok), protobulgárok (kb. 463 – kb. 557)

A széteső hun konföderációval egy időben újabb szereplők jelentek meg Kelet-Európában: az *ogur népek* és a *protobulgárok*. Az ogur népekről az első tudósítást a keletrómai Priszkosz rétor (aki korábban a hun király, Attila udvarában is járt) jegyezte le: 463 körül az *ogurok* (*ugurok*), *onogurok* és *saragurok* követi megjelentek Konstantinápolyban és tudatták a rómaiakkal, hogy eredeti lakhelyükről elűzték őket a *szavírok*, ezért vándoroltak a Fekete-tenger északi partvidékére. Ezt követően a három törzsszövetség letelepedett a Volga, Kaukázus és Azovi-tenger közötti területen. A *saragurokról* ezután már nem sokat tudunk, ők lakhattak legközelebb a Kaukázushoz, az *onogurok* a Kubány folyó mentén (az alánokkal szomszédságban), az *ogurok* pedig északabbra, a Volga alsó folyásánál. Az onogurokról azt tudjuk, hogy az 550-es években a *kolchisziakkal* háborúztak, a Fekete-tenger északkeleti partvidékén, a Kaukázus nyugati lábánál. A 6. században két új törzsnévvel bővült a térség etnikai képe: az *utigurokkal* és a *kutrigurokkal*. Előbbiek a Volga és a Don között, utóbbiak a Don és a Dnyeper között laktak. A két csoport talán az onogur vagy az ogur szövetségből vált ki. A kutrigurok részt vettek a keletrómaiak háborúiban, mint szövetségesek (Itáliában a gótok ellen). A gepidák oldalán pedig a Kárpát-medencében is harcoltak (a langobardok ellen). Az avar hódítás előtt pedig, már nem szövetségesként, Konstantinápoly ellen vonultak (559). Az

ogur vándorlást követően, 500 körül a *szavírok* is megjelentek a Kaukázustól északra és ők is letelepedtek. Részt vettek a perzsa-bizánci háborúban, mindkét oldalon harcoltak közülük.

A *protobulgárok* kezdettől fogva a rómaiak határánál tűnnek fel. Az első két bizonytalan adat 354, illetve 400 körülre keltezhetően említi őket, de ezek hitelessége kérdéses. Az első vitán felül álló forrás 480 körül említi őket. Ezek az időpontok azért lehetnek érdekesek, mert 354 még a hunok előtti, 400 körül már a hun hódítás kora, 480 viszont a hun korszak utáni idő, de mivel az említett első két dátum és esemény hitelessége kérdéses, nem tudjuk eldönteni, hogy a protobulgárok eredete, illetve önálló színre lépése kapcsolatban volt-e a hunokkal. Az 5. század végén és a 6. század elején a Keletrómai Birodalomnak időnként ellenségei, időnként szövetségesei voltak. Többször pusztítottak a Balkánon, de szövetségesként Itáliában is harcoltak a rómaiak oldalán. A protobulgárok kezdetben függetlenek lehettek az ogur népektől, területük pedig a kelet-európai sztyepp nyugati részén lehetett. Később azonban a *bulgár* népnév hozzákapcsolódott az *onogur* és *onogundur* népnemekhez.

Ennek a politikailag széttagolt korszaknak az avar vándorlás vetett véget.

2.térkép. A Fekete-tengertől északra lévő sztyepp és ligetes sztyepp. Jobbra lent sárgával jelölve a Türk Birodalom, benne az utigurok, északi peremén a kutrigurok. Az avar vándorlás világos színű nyíllal, az 561–562. év az Al-Dunánál, illetve 562. év a frankok elleni avar támadás. A sztyeppen sárga háromszöggel jelölve a nomád temetkezések elhelyezkedése. A ligetes sztyeppen az antákkal és szláv nyelvű törzsekkel kapcsolatos régészeti kultúrák. (Wikimedia Commons, szerző: Roman_Dnepr)

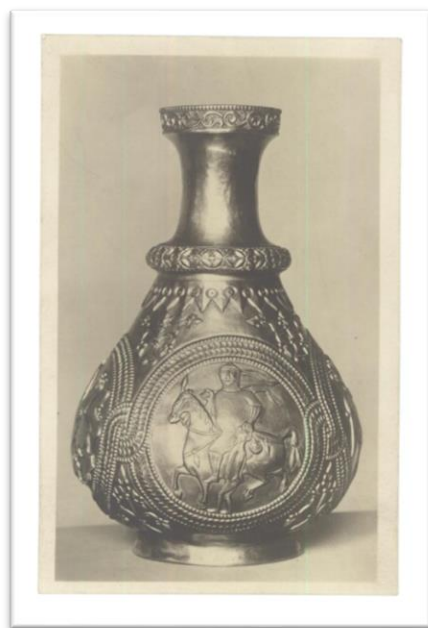
Az avarok Kelet-Európában (kb. 557–567)

Az avar vándorlást viszonylag jól ismerjük. Kiváltó oka a belső-ázsiai *zsuan-zsuan* (*zsu-zsan*) – türk hatalomváltás volt. A *türk* hatalmat elutasító törzsek egy része nyugat felé indult. Ez a csoport, mire a Kaukázushoz értek (555–557 körül), már elég erős és szervezett volt, erősebb a kelet-európai kis hatalmi központoknál. Uralkodójuk *Baján kagán* volt. A *kagán* titulus az avarokkal jelent meg Európában. Az új jövevények, akik *avarnak* nevezték magukat, szintén felvették a kapcsolatot a Keletrómai Birodalommal. Első követségük 558 elején érkezett a császárvárosba. Az avarok rövid idő alatt legyőzték az *ogur népeket*, a *berszileket* (ők szintén a Kaukázustól északra laktak, nem tartoztak a jelentősebb törzsek közé, van magyar vonatkozásuk is: *Bercel* helynevek a Kárpát-medencében), a *szavírokat*, illetve a nem nomád *antákat*, és *szlavinokat* (558–561). Helyzetük tehát biztosnak tűnt, de nyugtalanította őket, hogy a türkök is terjeszkedtek nyugat felé. 558 és 568 között egy évtizedig tartott az avarok első kelet-európai uralma. Már az 560-as évek elején tapogatóztak, hogy merre lehet esetleg továbbköltözni nyugat felé. 562-ben hadjáratra indultak a frankok ellen, de a Sigibert király vezette sereg legyőzte őket az Elbánál és békét kötöttek. Öt évvel később újra benyomultak a frank földre, ezúttal legyőzték Sigibertet, akinek végül ajándékokkal és az avar sereg élelmezésével sikerült helyreállítani a békét. Közben a Keletrómai Birodalommal fenntartották a békét. 562-ben újabb követségük érkezett Konstantinápolyba. I. Iustinianus (527–565) ajándékokat küldött nekik, sőt, a császár még Durostorum (Drisztra) város területén is megengedte a letelepedésüket. Utódja, II. Iustinus (565–578) azonban beszüntette az egyoldalú ajándékosztogatást (565). Ezt követte a frankok elleni, már említett második hadjárat, nyilván az elmaradó római ajándékok pótlására. Ezzel egy időben a Kárpát-medencében is alkalom nyílt számukra zsákmányszerzésre, de újabb terület megszerzésére is: kitört a gepida-langobard háború. Az avarok 567-ben a kárpát-medencei germán belháborúba jól avatkoztak közbe, és a langobardok szövetségeseiként sikerült megszerezniük a medence keleti részén a gepida területet (a gepidák még a hun hatalom felbomlása után rendezkedtek be az Alföldön és Erdély egy részén), majd egy évvel később a szövetséges langobardok Itáliába költözésével a Kárpát-medence nyugati részét is. A legjobbkor történt mindez, mert néhány évvel később a türk seregek megjelentek a Volga és a Kaukázus közötti területen. A kárpát-medencei honfoglalással az avarok története egy időre eltávolodott a kelet-európai sztyeppről.

Kagán: a belső-ázsiai sztyepp nomád birodalmaiban a hierarchia legtetjén lévő vezető viselte ezt a méltóságnevet, körülbelül a „császár” (imperator) titulushoz lehet hasonlítani. A hsziung-nu korszak után jelent meg. Kelet-Európában az avaroktól kezdve adathozható. Később a *kán* méltóságnév kiszorította a használatból.

Az avarokról röviden: *Barbarians: The Avars* – You Tube

<http://www.youtube.com/watch?v=fPqGi2sRj94>

7. kép. A nagyszentmiklói kincs 7. számú korsója egy régi képeslapon. A kincset kapcsolatba hozták a dunai bulgárokkal, a honfoglaló magyarokkal, de a legvalószínűbb, hogy az egykori avar kagáni kincstárhoz tartozott.

Türk hegemonia Kelet-Európában (kb. 570 – kb. 600)

A türkök ezzel rátették a kezüket a korábbi avar területre, és az ott lakó népek felett ők kezdtek uralkodni („szökött szolgálók”, az avarok azonban végleg megszabadultak tőlük a kárpát-medencei honfoglalásukkal). A türkök esete annyiban különbözik az előzőktől, hogy az ő birodalmuk központi részei Belső- és Közép-Ázsiában voltak, a Volga – Kaukázus-vidék a nyugati peremterület volt csupán. A türk hatalom (pontosabban a nyugati türk birodalomrésze) szintén jó kapcsolatokat alakított ki a Keletrómai Birodalommal. Mivel a türk terület Ázsiában határos volt a perzsa Szászánida Birodalommal, amellyel a rómaiak harcban álltak, a türkökre szövetségesként tekintettek. A türkök szintén ellenséges viszonyban voltak a perzsákkal, ezért egy ideig a két birodalom jó barátságban volt egymással. Kölcsönösen követeket küldözgettek egymáshoz, élénk volt a kereskedelem a két birodalom között. Ez a kapcsolat azonban később, 576 körül a bizánci-avar barátkozás miatt megromlott (előtte háborúztak egymással, az avarok Sirmiumot akarták megszerezni, mivel egykor a gepidáké volt, és az avarok a gepida „örökség” miatt a sajátjuknak tekintették, csakhogy a gepidák még 567-ben átadták a keletrómaiaknak). A türkök ekkor még a Krím-félsziget keleti részén a bizánci kézen lévő Boszporosz (mai Kercs) városát is megostromolták. De a türkök számára az igazi csapás a leigázott kelet-európai népek lázadása volt (600 körül), ami megrendítette a türk fennhatóságot ezen a területen. Ezt használták ki az avarok, akik a Kárpát-medencéből egy expedíciós sereget indítottak keletre, amely egyrészt legyőzte az *antákat* (akik ekkor az avarokkal szembenálló Keletrómai Birodalom szövetségesei voltak), másrészt támogatta a

türkök ellen lázadókat. Az avarok ezzel a lépéssel visszaszerezték a kelet-európai sztyepp egy része (legalább a Dnyeperig terjedően) felett az ellenőrzést.

Szászánida Birodalom: A perzsa Szászánida-dinasztia által alapított és irányított birodalom (i. e. 224 – i. u. 651). Fénykorában a területe a Perzsa-öböl, az Indus-folyó, Szíria, és a Kaukázus déli oldalára terjedt ki. Hosszú ideig háborúztak a rómaiakkal, 626-ban Konstantinápolyt is ostromolták. A birodalomnak az arab hódítás vetett véget.

Előadás a (nyugati) türk birodalomról: Dobrovits Mihály: *A nyugati türkök és alattvalóik*.

<https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/6970/a-nyugati-turkok-es-alattvaloiik>

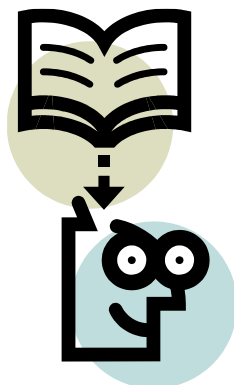

3. **térkép.** *A Nyugati Türk Birodalom* (Wikimedia Commons) (a lecke fejlécén: farkasfej, a türk Asina-dinasztia totemállatát, a (nőstény)farkast jelképezi; Wikimedia Commons, szerző: MauricoEDreams)

Összefoglalás

Először Kelet-Európa sztyeppzónájának jellegzetes vonásait vettük sorra: 1. a szkítáktól kezdve (i. e. 8. sz.) egészen a Rusz létrejöttéig (10. sz.) Kelet-Európában politikai-hatalmi szempontból a sztyepp volt uralkodó helyzetben. A sztyepp hatalmi centrumai, nomád törzsszövetségei a tőlük északra lévő erdős sztyepp és erdővidék fölé is kiterjesztették uralmukat. 2. Ebben az időszakban Kelet-Európában nem alakult ki nagy nomád birodalom, helyette egymás mellett léteztek kisebb-nagyobb hatalmi központok, amelyek időnként egymással is háborúztak. Az avar és a türk hódítás (illetve korábban a hun is) rövid életű volt. 3. Részben ebből következően a forrásokban sok népnévvel találkozunk, amelyek egy része nem sokáig maradt fenn. Ez azonban elsősorban a vezető nemzetségekre vonatkozik. 4. A terület időről-időre népvándorlások színterévé vált, amelyek általában hatalomváltások

következményei voltak, de sokszor valahol távolabb történt a vándorlást elindító esemény. Leginkább a Volga és Mongólia között. 5. A sztyepp mindenkori urai igyekeztek jó kapcsolatokat kialakítani a Római (Keletrómai, Bizánci) Birodalommal, ami általában javak (ajándékok) érkezésével is párosult. A továbbiakban a sztyepp hatalmi viszonyairól esett szó. Időrendben: i. e. 8 – i. u. 4. sz.: szkíta, szarmata, alán korszak, kb. 370 – kb. 469: hunok, kb. 463 – kb. 557: ogur népek, szavírok, kb. 557–567: avarok, kb. 570 – kb. 600: türkök uralma.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Összefoglalások (az eurázsiai sztyepp története a mongol kor előtt)

Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. Magyar Östörténeti Könyvtár (=MÖK) 19. Budapest 2003², 30–35 (kimmerek, szkíták), 54–62 (hunok), 69–73 (türk-bizánci kapcsolatok és az avar-kérdés), 127–132 (onogurok és bolgárok), 135–138 (avarok)
<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/regi-belso-azsia/adatok.html>

Keleti történeti kronológia. (Belső-Ázsia a mongolok előtt) Szerk. Vásáry István.
http://www.gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Okor-kelet/Keleti.torteneti.kronologia/index.asp_id=47.html

Középkori egyetemes történelem (térképvázlatok gyűjteménye). Szerk. Szántó Richárd. Szeged – Miskolc 2007, 146–149. <http://www.mek.oszk.hu/04800/04818/04818.pdf>

Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Budapest 2011, 90–202.

Rásonyi László: *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*. Budapest 1981.

René Grousset: *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. Transl.: N. Walford. Rutgers University Press 1970, 72–79, 171–186, 392–408. (eredeti kiadás: *L'Empire des steppes*. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan. Paris 1939.)

Denis Sinor (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge 1990, 97–117 (A. I. Melyukova: The Scythians and Sarmatians), 177–205 (D. Sinor: The Hun period), 206–228 (S. Szádeczky-Kardoss: The Avars), 229–284 (P. Golden: The peoples of the Russian forest belt; the peoples of the south Russian steppes).

Peter Golden: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden 1992, 85–114, 233–282, 297–302.

Hans Robert Roemer (ed.): *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Histoire des Peuples Turcs a l'Époque Pré-Islamique*. Berlin 2000, 256–281 (Hans Wilhelm Haussig: Herkunft, Wesen und Schicksal der Hunnen), 282–302 (P. Golden: Nomads of the Western Eurasian Steppes: Oğurs, Onoğurs and Khazars), 303–331 (L. Rásonyi: Turcs Non-islamisés en Occident (Pétchénergues, Ouzes et Qiptchaqs et Rapports avec les Hongrois).

Jean-Paul Roux: *Histoire des Turcs. Deux mille ans du Pacifique a la Méditerranée*. Paris 2000².

Vlagyimir J. Petruhin – Dmitrij Sz. Rajevszkij: *Ocserki isztorii narodov Rosszii v drevnosztii i ranniem szrednyevkov'je*. Moszkva 2004.

Etnosz, etnikai tudat

Szücs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. MŰK 3. Szeged 1992. (új kiadása: Budapest 1997.)

Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1997², 18–26.

Nomád hadviselés

U. Köhalmi Katalin: *Steppék nomádja, lóháton, fegyverben*. Budapest 1972.

Johannes Gießauf: A lovasnomád fegyverzet és harcmódor az ellenfelek beszámolóinak tükrében. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk.: Balogh L. – Keller L. MŰK 21. Budapest 2004, 26–37.

Keller László: Türk harcos és fegyverei az írott források tükrében. In: *Fegyveres nomádok*, i. m., 45–51.

Szóllősy Gábor: Az avar íjak és a magyar íj fejlődéstörténeti kapcsolatai. In: *Fegyveres nomádok*, ... i. m., 53–61.

Szabó Pál: Megjegyzések a középkori nomád harcmódor ókori előzményeihez. *Belvedere Meridionale* XXI/1–2 (2009), 80–87.

B. Szabó János: A sztyeppei hadviselésről; Az íjászat szerepe a hadviselésben: lőtáv és hatékonyság; A lándzsa szerepe; Csatarendek, manőverek. In: *Honfoglalók fegyverben*. Szerk.: Petkes Zs. – Sudár B. Budapest 2015, 26–31, 61–67, 57–59, 52–56.

- Bíró Ádám: Az íj keleti párhuzamai és kapcsolatai. In: *Honfoglalók fegyverben*, i. m., 94.
- Paku Sándor: A honfoglalás kori íjak rekonstrukciójáról. In: *Honfoglalók fegyverben*, i. m., 95–100.
- Marx Tibor István: A nyíl. In: *Honfoglalók fegyverben*, i. m., 116–120.
- Révész László, Bíró Ádám, Strohmayer Ádám: Tegezek. In: *Honfoglalók fegyverben*, i. m., 101–115.
- Boldog Zoltán – Petkes Zsolt: A honfoglalók közelharc és védőfegyverei. In: *Honfoglalók fegyverben*, i. m., 121–144.
- Csiky Gergely: A késői nomád közelharc fegyverek kontinuitása és regionalitása. Adatok a mongol hódítások korának vágó- és szúrófegyvereihez. *Keletkutatás* 2015 tavasz, 21–34.
- B. Szabó János: A sztyeppei hadviselés és a honfoglalók. *Rubicon* 2016/7, 38–43.
- Pintér-Nagy Katalin: *A hunok és az avarok fegyverzete, harcmódora az írott források alapján*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 31. Budapest 2017.
- Csiky Gergely: A Nagy Mongol Birodalom hadserege a XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 133/3 (2020), 528–557.

Szarmaták

- Tadeusz Sulimirski: *The Sarmatians*. New York – Washington 1970.
- János Harmatta: *Studies in the History and Language of the Sarmatians*. Szeged 1970.
- Bezuglov, I. Sz.: Késő római kori katakombás temetkezések az Alsó-Don-vidék sztyeppéin. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 1 (1995), 325–343.
- Marcsenko, I. I.: A Kubány-vidék szarmata katakombái. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 1 (1995), 303–324.
- Simonenko, A. V.: Catacomb graves of the Sarmatians of the North Pontic region (A Fekete-tenger északi partvidékének szarmata katakombás temetkezései). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 1 (1995), 345–374.
- Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Vázlat a szarmaták sztyeppei történetéhez. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Szerk. Havassy P. Gyulai Katalógusok 6. Gyula 1998, 7–32. [www.mek.oszk.hu/07500/07598/07598.pdf](http://mek.oszk.hu/07500/07598/07598.pdf)
- Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: „...Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.” Egy elfelejtett nép, a szarmaták. Nyíregyháza – Szeged 2018.

Alánok, jászok

összefoglalások:

Harmatta János: Az alánok Kelet-Európában a korai középkorban. *Antik Tanulmányok* 22/2 (1975), 256–261. adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_AntikTanulmanyok_22/

Vlagyimir A. Kuznyecov: *Ocserki isztorii alan*. Ordzsonikidze 1984, Vlagyikavkaz 1992².

Aleman, Augustí: *Sources on the Alans. A Critical Compilation*. Leiden – Boston – Köln 2000. (egy részlet magyarul is olvasható: *Alánok az ókori és középkori írott forrásokban*. jaszlajosmizse.hu/dokumentumok/alanok_okori_forrasokban.pdf)

Dobrovits Mihály: Az alánok. Egy mindenütt jelen levő keleti nép. *Rubicon* 2017/6, 26–27. www.rubicon.hu/ma_files/2017_6_26.pdf

néhány tanulmány, cikk:

Vlagyimir A. Kuznyecov: Európán keresztül Afrikába. *Jászsági Évkönyv* 2008, 170–191. (Kovács J. Béla ford.; részlet a fentebb szereplő orosz nyelvű könyvből: *Ocserki isztorii alan*)

Vlagyimir A. Kuznyecov: Alánok a Fekete-tenger északi partvidékén és a Krímben. *Eleink* 35/3 (214), 3–27. (Kovács J. Béla ford.)

Oleg V. Bubenok: Jászok Oroszországban. *Jászsági Évkönyv* 2007, 7–13. (Kovács J. Béla ford.)

Alan Szlanov: Az alánok hadművészete. *Jászsági Évkönyv* 2006, 128–156. (Kovács J. Béla ford.)

Fejős Barbara: Az alánok és a kereszténység. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Sz. – Sinkovics B. MÖK 15. Budapest 2001, 36–44.

Kovács Szilvia: Alán dinasztikus kapcsolatok a 11–12. században. *Jászsági Évkönyv* 2007, 80–91.

Kovács Szilvia: „Keresztények és régóta a rómaiak barátai”. A kaukázusi alánok és a kereszténység a 10. században. In: *Térítés, megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Szerk.: Balogh L. – Kovács Sz. MÖK 25. Budapest 2009, 79–92.

Jász szójegyzék

Németh Gyula: Egy jász szójegyzék az Országos Levéltárban. *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 12 (1958), 233–259; U. Ö.: A jász szójegyzékhez. u. o., 485–486. (=Németh Gy.: *Törökök és magyarok*. I. Budapest Oriental Reprints Series A 4 Budapest 1990, 183–211; A jász szójegyzékhez. u. o., 212–213); valamint: <http://www.jaszlajosmizse.hu/a-magyarorszagi-jaszok-szojegyzeke>

Hunok

összefoglalások, tanulmánykötetek:

Németh Gyula (szerk.): *Attila és hunjai*. Budapest 1940. (reprint: 1986; előszó: Harmatta János)

Szász Béla: *A húnok története. Attila nagykirály* (régészeti fejezet: Gallus Sándor). Budapest 1943, 1994² (a reprinthez Kristó Nagy István és Bakay Kornél írtak tanulmányt, bevezetőt, illetve szakirodalmi kiegészítést).

Szekeres László: *A hunok és Attila*. Újvidék/Novi Sad 1985.

Bóna István: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest. 1993.

Bóna István – Cseh János – Nagy Margit – Tomka Péter – Tóth Ágnes: *Hunok, gepidák, langobardok*. MÖK 6. Szeged 1993. www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tkt/hunok-gepidak/ch1s02.html

E. A. Thompson: *A hunok*. Ford.: Dávid K., Felföldi Sz. Szeged 2003. (eredeti megjelenés: 1948)

Franz Altheim: *Geschichte der Hunnen*. IV. *Die europäischen Hunnen*. Berlin 1962, 1975².

Otto J. Maenchen-Helfen: *The World of the Huns*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1973.

Tibor Schäfer: *Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturentropologischer Grundlage*. Hamburg 1998. (magyar nyelvű ismertetése: Keller László, Aetas 1999/3, 174–176.)

Tibor Schäfer: *Die Hunnen und ihre Nachbarn. Geschichte einer hunnischen Gruppe von der Mongolei bis zur Bretagne*. Herne 2014.

Gyenyisz A. Csernyienko: *Gunni v Jevrope (isztoriko-etnograficseszkij ocserk)*. Izsevszk 2003.

Lech A. Tyszkiewicz: *Hunowie w Europie*. Wrocław 2004.

néhány tanulmány:

Harmatta János: A hun „aranyj”. *Az MTA II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 1 (1951), 123–187.

Harmatta János: A hunok eredete. *Antik Tanulmányok* 43 (1999), 227–238. http://www.adtplus.arcanum.hu/view/MTA_AntikTanulmanyok_43/

Schäfer Tibor: A hun királyi intézmény és hatalom. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton A. MÖK 14. Budapest 2001, 19–27.

Schäfer Tibor: A hun birodalom felbomlása. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Sz. – Sinkovics B. MÖK 15. Budapest, 2001, 25–35.

néhány régészeti tanulmány, összefoglalás:

László Gyula: A hun aranyj jelentősége. Adatok a hun-nomád birodalom szerkezetéhez. *Az MTA II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 1 (1951), 105–122.

Fettich Nándor: *A Szeged-nagyszéksői hun fejedelmi sírlelet*. Archaeologia Hungarica 32. Budapest 1953.

Tomka Péter: A sztyeppei temetkezési szokások sajátos változata: a hun halotti áldozat. *Arrabona* 22–23 (1986), 35–57.

Irina P. Zaszeckaja: *Kul'tura kocsevnyikov juzsno-russzkij sztyepek v gunnszkuju epohu (konyec 4–5 vv.)*. Szankt-Petyerburg 1994.

Piros Réka Ágnes: „Éjt s nappalt lovon töltötték...” A kora népvándorláskori lószerszámok vizsgálata a keleti leletanyag tükrében. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6.* Főszerk.: Türk A. szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest – Esztergom 2015, 447–468.

Masek Zsófia: A magyarországi hun üstök. *Határtalan régészet* I/1 (2016), 14–16. www.academia.edu/30871431/A_magyarorszagi_hun_ustok

Szenthe Gergely – Mozgai Viktória – Horváth Eszter – Bajnóczi Bernadett: Hun kori áldozati leletegyüttes Telki határából. Előzetes jelentés. *Magyar Régészet* 2019 tavasz, 9–19.

Masek Zsófia: Kelet-Európa hun kori régészete. *Magyar Tudomány* 182 (2021), 42–52.

Rácz Zsófia: A hun korszak a Kárpát-medencében. *Magyar Tudomány* 182 (2021), 53–63.

Protobulgárok, ogur népek

Moravcsik Gyula: Az onogurok történetéhez. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 27. Budapest 1930. (=Magyar Nyelv 26 [1930], 4–18, 89–109).

Vékony Gábor: A kutrigurok. Egy hunok utáni lovas nép. In: U. Ö.: *A rézkortól a hunokig. Régészeti tanulmányok a hagyatékból*. Vál., utószó: Erdélyi I. Budapest 2007, 158–170.

Nagy Katalin: Kelet-Európa nomád népei és a kereszténység a 4–7. században. In: *Térítés, megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Szerk.: Balogh L. – Kovács Sz. MÖK 25. Budapest 2009, 29–38.

Kerényi Bálint: Hunok, korai bolgárok. In: „*Sapere aude*”. *A Szegedi Történészhallgatók Egyesületének Első Konferenciája tanulmánykötete*. Szerk.: Dávid B. – Kiss G. F. – Lengyel Á. Szeged 2019, 53–63.

néhány régészeti tanulmány:

Lőrinczy Gábor: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 4 (1998), 343–372.

Lőrinczy Gábor: A tiszántúli VI–VII. századi sírok és temetők sajátosságai. A kora avar kori népesség továbbélése a VII–IX. században. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* LVIII (2016), 155–176.

Somogyi Péter: Lábbeli veretek a délorosz sztyeppről. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985/2 [1991], 105–125.

Straub Péter: A sivašovcai 3. kurgán 2. sírjának faragott mintájú nyírfakéreg tegeze. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton A. Budapest 2001, 48–60.

Gulyás Bence: Kelet-Európa a hun kor utáni időszakban (5–7. század). *Magyar Tudomány* 182 (2021), 64–74.

Az avarok és Kelet-Európa

Szádeczky-Kardoss Samu (et al.): *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. MÖK 12. Budapest 1998.

Szádeczky-Kardoss Samu: Az avarok története Európában. In: *Árpád előtt és után*. Szerk. Kristó Gy. – Makk F. Szeged 1996, 21–30.

Erdélyi István: *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*. Budapest 1982.

Bálint Csanád: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. MÖK 8. Szeged 1995.
www.tankonyvtar.hu/tartalom/tkt/kelet-korai-avarok/adatok.html

Walter Pohl: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 2002².

Farkas Csaba: Megjegyzések a steppe 603 körüli történetének forrásaihoz. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. MÖK 14. Budapest 2001, 61–65.

Nagy Katalin: Megjegyzések az avarok korai történetének kronológiájához. *Belvedere Meridionale* 23/4 (2011), 6–14.

Nyugati türkök

Czeglédy Károly: Herakleios török szövetségesei. *Magyar Nyelv* 49 (1953), 319–323. (U. Ö.: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest 1985, 183–187.)

Dobrovits Mihály: A türkök harminc törzse. *Eleink* II/2 (2003), 23–28.

Dobrovits Mihály: Herakleios nomád szövetségeseiről. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk.: Balogh L. – Keller L. MÖK 21. Budapest, 2004, 38–44.

Dobrovits Mihály: A nyugati türkök tíz törzsének kialakulása. *Antik Tanulmányok* 48 (2004), 101–109.

Dobrovits Mihály: A nyugati türkök első uralkodójáról. *Antik Tanulmányok* 48 (2004), 111–114.